

Πέρα από το κυρίαρχο ρεύμα – κριτικές ψυχολογίες στον γερμανόφωνο χώρο*

1. Τι σημαίνει «κριτική ψυχολογία»;

Στον γερμανόφωνο χώρο ο όρος «κριτική ψυχολογία» χρησιμοποιείται για τον γενικευτικό χαρακτηρισμό μιας ομάδας διαφορετικών προσεγγίσεων που κάνουν αισθητή την παρουσία τους ουσιαστικά μετά το 1968, έχουν όμως βαθύτερες ιστορικές ρίζες. Κοινό τους σημείο αποτελεί η αντίθεση απέναντι στην κυρίαρχη πειραματική-στατιστική προσέγγιση της Ψυχολογίας και η προγραμματική έμφαση που δίνουν στη διερεύνηση του ενεργού υποκειμένου και της σχέσης ατόμου και κοινωνιακού πλαισίου ως γνωστικού αντικειμένου της ψυχολογίας.

Το κυρίαρχο ρεύμα της ψυχολογίας αυτοπροσδιορίζεται μέσω της πειραματικής-στατιστικής μεθόδου και περιορίζει το ενδιαφέρον του στην «αντι-δρασιακή» πλευρά της ανθρώπινης ύπαρξης. Στηριζόμενη σε μια τέτοια εξωτερική θέση άσκησης ελέγχου, αυτή η μορφή ψυχολογίας δεν αυτοπαρουσιάζεται ως κοινωνική, αλλά ως φυσική. «θετική» επιστήμη και τοποθετείται δίπλα στη νευροφυσιολογία και την πληροφορική. Οι εκπρόσωποι του ηγεμονικού αυτού ρεύματος κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια για να υπονομεύσουν και τις τελευταίες θέσεις των πνευματογνωστικών (geisteswissenschaftliche) και των κριτικών ψυχολόγων στα Πανεπιστήμια. Στη μεγάλη πλειοψηφία των γερμανικών πανεπιστημίων οι τελευταίες προσεγγίσεις είτε απλώς αποσιωπούνται απολύτως είτε καταβάλλονται προσπάθειες να απονομιμοποιηθεί η επιστημονικότητά τους (Engemann 2001, 4). Όταν γίνονται περικοπές πόρων και θέσεων στα Πανεπιστήμια, οι εκπρόσωποι αυτών των προσεγγίσεων αποτελούν τα πρώτα θύματα.

Παρ' όλα αυτά μπορεί κανείς να συναντήσει στα τμήματα ψυχολογίας των Πανεπιστημίων –πέρα από κάποιους «παλιούς και ξεχασμένους» συναδέλφους– κριτικά ρεύματα προσανατολισμένα σε λανθάνουσα μορφή, για παράδειγμα, στον κονστρουκτιβισμό ή σε θεωρίες της δράσης (βλ. π.χ. Brandstädter 2001), που είτε έχουν περιθωριακή θέση είτε δραστηριοποιούνται σε περιθωριακούς τομείς της ακαδημαϊκής ψυχολογίας, όπως για παράδειγμα στον τομέα της Παιδαγωγικής Ψυχολογίας ή της Πολιτισμικής Ψυχολογίας.

Ο Josef Held διδάσκει ψυχολογία και εμπειρικές μεθόδους στο Τμήμα Επιστημών της Αγωγής του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης στη Γερμανία.

* Η μετάφραση από τα γερμανικά καθώς και η σύνθεση του παρόντος κειμένου από δύο κείμενα του Josef Held έγινε από τους επιμελητές του αφιερώματος.

Στη δεκαετία του 1960 το φοιτητικό κίνημα διαμαρτυρίας είχε ως μια από τις εστίες του τα τμήματα ψυχολογίας. Σ' αυτά τα τμήματα αναπτύχθηκε και διατυπώθηκε μια ριζοσπαστική κριτική της ψυχολογίας και καταβλήθηκαν προσπάθειες για την ανάπτυξη εναλλακτικών προσεγγίσεων. Μεσ' από αυτή την κριτική παράδοση αναδύθηκαν δύο ρεύματα «κριτικής ψυχολογίας», όπως αυτοαποκαλούνται ρητά, τα οποία διαφοροποιούνται μεταξύ τους. Η διάκριση και η διαφοροποίηση αυτή σηματοδοτείται έκτοτε με τον τρόπο γραφής του «κ». Κεφαλαίο «κ» χρησιμοποιεί η «Κριτική Ψυχολογία», μια προσέγγιση με εστία το Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και κεντρικό πρόσωπο τον Κλάους Χόλτκαμπ (1927-1995). Η Κριτική Ψυχολογία στοχεύει στην ανάπτυξη μιας συνεκτικής και συνεπούς θεωρητικής θεμελίωσης της Ψυχολογίας, μιας θεωρητικής κατασκευής που παρουσιάζεται ως συμβολή στην εσωτερική διαμόρφωση της μαρξιστικής θεώρησης περί του υποκειμένου. Ο ψυχισμός ανασυγκροτείται ιστορικά και διαλεκτικά και είναι διαμεσολαβημένος από την κοινωνία (βλ. Holzkamp 1983)¹. Στη συνέχεια θα επανέλθουμε στην εκτενέστερη ανάλυση της εν λόγω προσέγγισης. Το «κ» μικρό το χρησιμοποιούν οι εκπρόσωποι της «κριτικής ψυχολογίας» οι οποίοι προσανατολίζονται στην Κριτική Θεωρία της Σχολής της Φρανκφούρτης (Αντόρνο, Χορκχάιμερ κ.ά.). Χαρακτηριστικό στοιχείο της εν λόγω προσέγγισης αποτελεί η απόπειρα σύνδεσης της Ψυχανάλυσης με τον Μαρξισμό. Αυτό το ρεύμα («κριτικής ψυχολογίας») ήταν επιφυλακτικό απέναντι σε μια συνεπή, θετική θεωρητική συγκρότηση της ψυχολογίας ως επιστήμης και εστιάστηκε στη θεωρητική κριτική της, καθώς επίσης και στην κριτική των πρακτικών εφαρμογών της. Στην πορεία του χρόνου, στο πλαίσιο αυτού του ρεύματος διαμορφώθηκαν ετερογενείς προσεγγίσεις με χαλαρούς δεσμούς μεταξύ τους. Η διαμόρφωση αυτή –ειδικά τα τελευταία χρόνια– επέφερε την κριτική της μεταμοντέρνας (θεωρητικής) τυχαιότητας και αυθαιρεσίας. Και τα δύο ρεύματα Κ/κριτικής ψυχολογίας κατόρθωσαν να δημιουργήσουν δικές τους δομές παράδοσης και όργανα δημοσίευσης (βλ. το περιοδικό «Forum Kritische Psychologie» και το περιοδικό «Psychologie und Gesellschaftskritik»).

Παράλληλα με αυτά τα κριτικά ψυχολογικά ρεύματα μπορούμε να εντοπίσουμε στον γερμανόφωνο χώρο μια σειρά από άλλες προσεγγίσεις οι οποίες δεν αυτοαποκαλούνται μεν «κριτική ψυχολογία», αλλά βρίσκονται σαφώς σε κριτική αντιπαράθεση με το κυρίαρχο ρεύμα, καθώς καλλιεργούν τις δικές τους θεωρητικές αναφορές και παραδόσεις. Συνεπώς θεωρούμε ότι μπορούν να συμπεριληφθούν στις γερμανόφωνες κριτικές ψυχολογίες². Ας τις παρουσιάσουμε:

- Πολιτισμική Ψυχολογία
- Πολιτική Ψυχολογία
- Ψυχολογία της Δραστηριότητας
- Ψυχολογία Θεώρησης της Δράσης
- Ψυχολογία του Λόγου (Diskursive Psychologie)
- Φαινομενολογική Ψυχολογία
- Κονστρουκτιβιστική Ψυχολογία
- Ποιοτική Ψυχολογία

ΤΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ
ΩΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΚΡΙΤΙΚΩΝ ΨΥΧΟΛΟΓΙΩΝ
ΣΤΟΝ ΓΕΡΜΑΝΟΦΩΝΟ ΧΩΡΟ

2. Το υποκείμενο ως προγραμματική αφετηρία των κριτικών ψυχολογιών στον γερμανόφωνο χώρο

Πριν από τη σύντομη παρουσίαση των επιμέρους προσεγγίσεων είναι χρήσιμο να αναφερθούμε στο σημείο τομής των κριτικών προσεγγίσεων στο σύνολό τους. Το σημαντικότερο κοινό σημείο όλων αυτών των προσεγγίσεων είναι σαφώς το γεγονός ότι τοποθετούν το «υποκείμενο» στο επίκεντρο των επιστημονικών ενασχολήσεών τους.

Στο λόγο περί υποκειμένου, ο οποίος έχει κομβική σημασία για τις κοινωνίες μας (Haug 1985, 70ff.), τονίζεται η ελευθερία και η ευθύνη του καθενός μέσα στην κοινωνία. Ακολουθώντας αυτή την «καθημερινή» αντίληψη θα μπορούσαμε ίσως να αποδεχθούμε και τον εξής ορισμό: «Η έννοια του υποκειμένου θέτει το κάθε πρόσωπο στη σχέση του με την κοινωνική πραγματικότητα και το παρουσιάζει ως ενεργό θεσμό της γνώσης και δράσης, η οποία ασκεί επίδραση στη βάση μιας συγκεκριμένης σκοποθεσίας στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον» (Keupp 2001, 39). Το υποκείμενο θέτει λοιπόν τον εαυτό του «σε μια δημιουργική σχέση προς τον κόσμο του και δεν αποτελεί μόνο παθητικό προϊόν των φυσικών και κοινωνικών συνθηκών της ζωής του» (ό.π., 39).

Η σύλληψη του ανθρώπου ως υποκειμένου είναι θεμελιωμένη σε μια κοσμοαντίληψη η οποία έρχεται σε άμεση σύγκρουση με βασικά σημεία της κοσμοαντίληψης της Πειραματικής Ψυχολογίας, βρίσκει όμως σημεία επαφής με την καθημερινή αντίληψη. «Η καθημερινή

ψυχολογία καθορίζεται ουσιαστικά από την εικόνα του ανθρώπου για τον εαυτό του ως αυτόνομου, ελεύθερου ατόμου, ικανού για δράση ... Αυτό το μοντέλο του υποκειμένου ως δρώντος αποτελεί ως τέτοιο, σύμφωνα με τη θέση του Μπρούνερ, αναπόσπαστο κομμάτι όλων των αφηγηματικών δομών που μας προσφέρει ο (δυτικός) πολιτισμός μας» (Erb 1997, 148). Στις παλαιότερες προσεγγίσεις της πνευματοκρατικής ψυχολογίας (π.χ. στον Ντιλτάι και στον Σπράνγκερ), οι οποίες τελικά δεν συγκρότησαν ισχυρή παράδοση ή σχολή στον γερμανόφωνο χώρο, αυτό το μοντέλο του υποκειμένου εξιδανικεύεται και «απελευθερώνεται» (εκκενώνεται) από τα καθημερινά του πλαίσια.

Δεδομένου ότι όλοι μας γνωρίζουμε ότι στην πραγματική καθημερινότητά μας στην κοινωνία τα περιθώριά μας να δρούμε ως υποκείμενα είναι αρκετά περιορισμένα, η έννοια του υποκειμένου αποκτά δινητικά μία επιπλέον σημασία: «... η έννοια του υποκειμένου εκφράζει ήδη ετυμολογικά την αποτυχία μιας απόλυτης αξίωσης κυριαρχίας: το υποκείμενο είναι το «υποταγμένο» άτομο, το οποίο πρέπει να εντάξει τον εαυτό του σ' έναν δεδομένο κόσμο, δομημένο εξουσιαστικά ... έτσι η γνώση για την (περι)ορισμένη ή εγκαταλελειμμένη κυριαρχία συμπεριλαμβάνεται πάντα στο λόγο περί υποκειμένου ως μέρους των συμφραζομένων (Keupp 2001, 50f.).

Το υποκείμενο δεν μπορεί να εννοηθεί –κάτι που αποτελεί την κοινή θέση όλων αυτών των προσεγγίσεων– χωρίς την προθετική του αναφορά στον κόσμο, συμπεριλαμβανομένου και του βιόκοσμου του. Αυτή η θέση απαιτεί και συνεπάγεται κατάλληλους χειρισμούς και στις εμπειρικές έρευνες. Το 1985 ο γερμανός συνάδελφος Καρλ Φρήντριχ Γκράουμαν (Carl Friedrich Graumann) κατέληξε στη βάση της φαινομενολογικής μεθόδου στις παρακάτω (άρρητες) συνέπειες της κατηγορίας του υποκειμένου για τις ψυχολογικές αναλύσεις:

ΚΟΙΝΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΡΙΤΙΚΩΝ ΨΥΧΟΛΟΓΙΩΝ

Τοποθέτηση του
προσώπου στα διάφορα
πλαίσιά του

Προθετική αναφορά της
δράσης προς τον κόσμο

Υποκείμενο

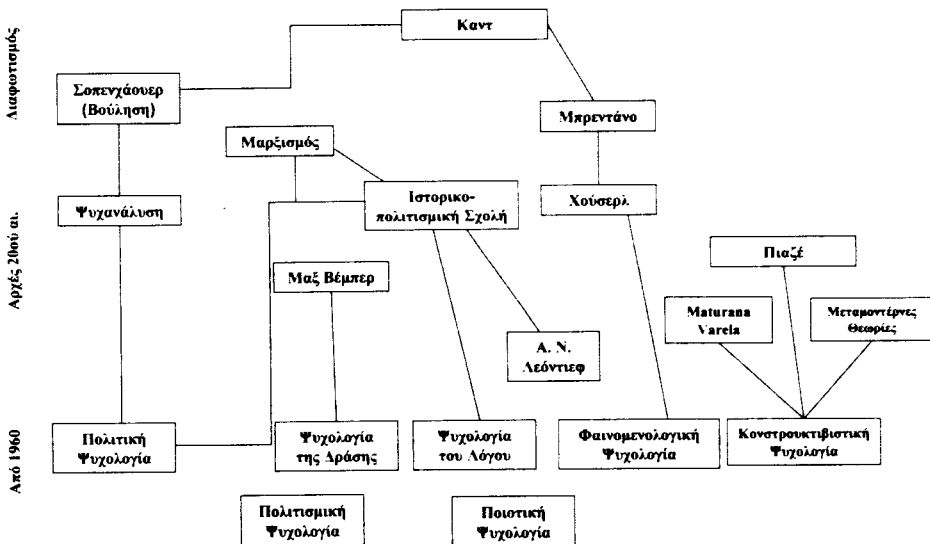
Ιστορικότητα

Διαμεσολάβηση με
κοινωνικές και
κοινωνικές διαδικασίες

Το υποκείμενο ορίζεται εδώ ως το κατεξοχήν αντικείμενο της ψυχολογίας, αποτελούμενο από κάποια συστατικά μέρη: τοποθέτηση του προσώπου σ' ένα χωροχρονικό, ταξικό και πολιτισμικό πλαίσιο (personal situatedness), προθετική δράση, ιστορικότητα του ψυχιισμού και του πλαισίου του, διαμεσολάβηση του ψυχιισμού εντός των κοινωνιακών διαδικασιών. Ο Graumann (1985, 44) τονίζει ότι η «προθετική σχέση προσώπου-περιβάλλοντος» και όχι το άτομο ως μονάδα μπορεί να αποτελέσει το αντικείμενο ψυχολογικών αναλύσεων. Έτσι, προκύπτει και το ερώτημα σχετικά με τις θεωρητικές καταβολές αυτών των ορισμών. Οι προσανατολισμένες στο υποκείμενο προσεγγίσεις παρουσιάζουν μια σχετική εγγύτητα με την καθημερινή αντίληψη για το «υποκείμενο», μετατρέποντας βέβαια και αυτή την καθημερινότητα σε αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Όμως δεν μπορούν να εννοηθούν ως απλές επαγωγές από καθημερινές αντιλήψεις, όπως και δεν αποτελούν και τυχαίες, αυθαίρετες επινοήσεις και θέσεις. Αποτελούν πολύ περισσότερο απόληξη μιας μακρόχρονης φιλοσοφικής παράδοσης και χωρίς την αναφορά σε αυτήν δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές.

Η έννοια του υποκειμένου, στην οποία εδράζονται οι εν λόγω προσεγγίσεις, έχει τις καταβολές της στην εποχή του Διαφωτισμού. «Βασιζόμενοι κυρίως στην κριτική ολοκληρωτικών καθεστώτων ... που αρθρώθηκε στην εποχή του Διαφωτισμού αποδώσαμε στο ορθολογικό, αυτοπροσδιοριζόμενο άτομο μεγάλη σημασία» (Gergen 2002, 131). Η αφετηρία για τη σύγχρονη αντίληψη περί υποκειμένου μπορεί με βεβαιότητα να τοποθετηθεί φιλοσοφικά στον Ιμάνουελ Καντ. Συνεπώς η φιλοσοφία του τελευταίου χαρακτηρίζεται από ορισμένους ερευνητές και ως φιλοσοφία του υποκειμένου. Η έννοια του υποκειμένου υποδηλώνει την «έξοδο του ανθρώπου από την ανωριμότητα για την οποία ο ίδιος είναι υπεύθυνος» (Καντ), κάτι που συγκροτεί και το χειραφετικό της περιεχόμενο. Η επεξεργασία της έννοιας

ΠΑΡΘΕΡΑ ΚΡΙΤΙΚΩΝ ΨΥΧΟΛΟΓΙΩΝ

αυτής από τους φιλοσόφους του γερμανικού Ιδεαλισμού Σέλιγγκ, Σλέιερμαχερ, Φίχτε, και προπάντων τον Χέγκελ απέδωσε στη συνέχεια στο υποκείμενο ένα μεγαλοπρεπές και πανηγυρικό μέγεθος (Daniel 1981, σ. 39). Οι Σοπενχάουερ, Νίτσε και Χούσερλ θεμελίωσαν τις δικές τους φιλοσοφικές παραδόσεις, οι οποίες έδωσαν σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη της ψυχολογίας. Στηριζόμενη σε αυτή τη φιλοσοφική παράδοση αναπτύχθηκε στον γερμανόφωνο χώρο κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα μια εκπληκτική ποικιλία ψυχολογιών, οι οποίες αποτελούν και σημαντικό σημείο αναφοράς για όσους επιθυμούν να διαμορφώσουν εναλλακτικές προτάσεις πέρα από το κυρίαρχο ρεύμα της ψυχολογίας. Στον Μαρξισμό και στην Ψυχανάλυση η έννοια του υποκειμένου απέκτησε καινούρια μορφή και περιεχόμενο. Στη Φροϊδική Ψυχανάλυση το υποκείμενο δεν είναι πλέον «κύριος στο ίδιο του το σπίτι» και για τον Μαρξισμό το υποκείμενο είναι αλλοτριωμένο και απελευθερωμένο/απολυμένο³. Τα εν λόγω ρεύματα συνέβαλαν στην ανάδειξη νέων διαστάσεων στην προσέγγιση του υποκειμένου.

Γίνεται ίσως καλύτερα αντιληπτό ότι στην ψυχολογία οι προσεγγίσεις οι οποίες εστιάζουν το ερευνητικό τους ενδιαφέρον στο υποκείμενο έχουν, αφενός, τις κοινές αφετηρίες τους στον Διαφωτισμό, τον Γερμανικό Ιδεαλισμό και τον Ρομαντισμό, και αφετέρου παρουσιάζουν τεράστιες εσωτερικές διαφοροποιήσεις στην πορεία ανάπτυξής τους, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Συνεπώς, δεν μπορούμε επ' ουδενί να μιλήσουμε για ένα ενιαίο επιστημονικό «παράδειγμα». Μπορούμε, όμως, αναφερόμενοι στις φιλοσοφικές τους ρίζες, να κατανοήσουμε τη γένεση και τη διαφοροποίησή τους στον γερμανόφωνο χώρο.

3. Πληθώρα κριτικών ψυχολογιών

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, στον γερμανόφωνο χώρο από τη δεκαετία του 1960 και μετά έχουμε μια πληθώρα προσεγγίσεων με δικές τους παραδόσεις και με σαφή αντιπολιτευτική θέση απέναντι στο κυρίαρχο ψυχολογικό ρεύμα. Θεωρούμε ότι ακριβώς αυτή η πληθώρα διαφορετικών εναλλακτικών προσεγγίσεων αξίζει μεγαλύτερη θεωρητική προσοχή. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε επιγραμματικά τις προσεγγίσεις οι οποίες έχουν να επιδείξουν συνέχεια στο χρόνο, παρόλο που βρίσκονται στο περιθώριο της ακαδημαϊκής Ψυχολογίας (σε περίπτωση που δεν βρίσκονται εκτός αυτής!).

Πολιτισμική Ψυχολογία

Στο πεδίο της ψυχολογίας υπάρχουν κλάδοι στους οποίους ο συντηρητικός πάτρονας της πειραματικής-στατιστικής προσέγγισης –δηλαδή η *Γερμανική Εταιρεία Ψυχολογίας* (DGfP)– επιτρέπει να αποκλίνουν σε μικρό βαθμό από το δρόμο της «καθαρότητας» της διδασκαλίας. Σ' αυτούς συγκαταλέγονται σίγουρα η *Πολιτισμική Ψυχολογία* και η *Πολιτική Ψυχολογία* (βλ. παρακάτω). Είναι ίσως προφανές ακόμα και στους πάτρονες του κλάδου της ψυχολογίας ότι το παράδειγμα του εργαστηριακού πειράματος, ο θεωρητικός προσανατολισμός στη νευροβιολογία και στην πληροφορική, καθώς και η παραμέληση των συγκεκριμένων κοινωνικών πλαισίων δεν θα οδηγούσαν τον κλάδο πολύ μακριά. Η *Πολιτισμική Ψυχολογία* συγκροτεί συνεπώς ένα ισχυρό ρεύμα το οποίο αυτοπροσδιορίζεται ως

κοινωνική επιστήμη, εστιάζει στο υποκείμενο, αναφέρεται στη δράση του και χωράζει διαχωριστικές γραμμές απέναντι στην κυρίαρχη ψυχολογία. Το ρεύμα αυτό δεν αποτελεί μια κλειστή ομάδα, αλλά πρόκειται πολύ περισσότερο για ομάδες και πρωτοβουλίες σε διαφορετικά γερμανόφωνα πανεπιστήμια (π.χ. Chemnitz, Erlangen, Frankfurt, Köln, Regensburg, Salzburg), που συνεργάζονται μεταξύ τους, καθώς και με άλλες διεθνείς πρωτοβουλίες, στοχεύοντας επιπλέον στη θεσμική κατοχύρωση της Πολιτισμικής Ψυχολογίας στον ακαδημαϊκό χώρο. Έτσι, για παράδειγμα, ιδρύθηκε ήδη από το 1986 στο αυστριακό Σάλτσμπουργκ η «Εταιρεία Πολιτισμικής Ψυχολογίας».

Πολιτική Ψυχολογία

Μια κατεύθυνση εναλλακτικών προσεγγίσεων στην ψυχολογία προσανατολίστηκε άμεσα στην παράδοση της Κριτικής Θεωρίας της Σχολής της Φρανκφούρτης (ιδιαίτερα στο έργο π.χ. των Μαξ Χορκχάιμερ και Τέοντορ Αντόρνο) και επεξεργάστηκε τη σύνδεση Ψυχανάλυσης και Μαρξισμού (βλ. www.sfi-frankfurt.de). Μπορούμε να διακρίνουμε εδώ τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις:

Η προσέγγιση μιας ομάδας ανθρώπων γύρω από τους Klaus Horn και Alfred Lorenzer στο Sigmund-Freud-Institut του Πανεπιστημίου της Φρανκφούρτης με την αξίωση να διαμορφώσουν και να αναπτύξουν μια «ιστορικοϋλιστική θεωρία του υποκειμένου» (βλ. Schülein et al., 1981).

Η άμεση σύνδεση μεταξύ της Κριτικής Θεωρίας και της *Ανθρωπιστικής Ψυχολογίας*, η οποία ακόμη και σήμερα προσανατολίζεται στο έργο του Έριχ Φρομ ως ένα σημαντικό σημείο αναφοράς.

Ένα τρίτο μέρος της Πολιτικής Ψυχολογίας κατάφερε να επιβιώσει πάνω από 30 χρόνια, μάλλον μόνο λόγω του αυτοπεριορισμού του σε υποκλάδο της ψυχολογίας. Αυτή η Πολιτική Ψυχολογία έχει εν τω μεταξύ οριοθετηθεί ως ειδικός κλάδος (division) στην επαγγελματική ένωση των γερμανών ψυχολόγων (BDP) και εκδίδει με επιτυχία το περιοδικό *Zeitschrift für Politische Psychologie* (ZiPP). Παράλληλα μ' αυτό κατάφερε να καθιερωθεί στην Αυστρία μια παρόμοια προσέγγιση της Πολιτικής Ψυχολογίας (βλ. Gstettner, 1992; Ottomeyer 1992).

Ψυχολογία της Δραστηριότητας

Η *Ψυχολογία της Δραστηριότητας* προσανατολίζεται στη σύνδεση της μαρξικής κοινωνικής θεωρίας με την ψυχολογία. Στηρίχθηκε στο ιστορικά ευτυχές γεγονός ότι στις αρχές του 20ού αιώνα, κατά τα πρώτα χρόνια της Σοβιετικής Ένωσης, αναπτύχθηκε μια νέα προσέγγιση της ψυχολογίας, βασισμένη στη μαρξιστική σκέψη. Πρόκειται για την Πολιτισμική-Ιστορική Σχολή με θεμελιωτή τον ιδιοφυή ψυχολόγο Λεβ Βικτόσκι (βλ. Keiler 2002). Ο συνεργάτης και μαθητής του Βικτόσκι, ο Αλεξέι Λεόντιεφ, ανέπτυξε ένα εννοιολογικό σύστημα για την ψυχολογία στη βάση της έννοιας της *δραστηριότητας* (*Ψυχολογία της Δραστηριότητας*). Το έργο της σχολής αυτής αποτελεί επίσης τη ραχοκοκαλιά της αντίστοιχης προσέγγισης στον γερμανόφωνο χώρο. Αυτό που μπορούμε να παρατηρήσουμε, ειδικά τα τελευταία χρόνια, είναι μια μερική μετατόπιση από το έργο του Λεόντιεφ προς αυτό του

Βιγκότσκι, κάτι που συνεπάγεται βέβαια και μεγαλύτερες εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Το ευρύ φάσμα περιλαμβάνει π.χ. τον καθηγητή ειδικής αγωγής Wolfgang Jantzen (1987) στη Βρέμη, ο οποίος στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο έργο του νευροψυχολόγου Α. Λούρια, περιλαμβάνει όμως και τον ψυχολόγο Peter Keiler (1997), ο οποίος απορρίπτει την προσέγγιση του Λεόντιεφ σχεδόν ολοκληρωτικά. Αξίζει να αναφέρουμε επίσης τον συνάδελφο Joachim Lompscher, ο οποίος ήδη την εποχή της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας συνέβαλε στην έκδοση έργων της πολιτισμικής-ιστορικής ψυχολογίας. Το τελευταίο διάστημα παρατηρείται, επίσης, ανάπτυξη της διεθνούς δικτύωσης και συνεργασίας (βλ. π.χ. www.iscar.org).

Ψυχολογική θεώρηση της δράσης

Οι ψυχολογικές θεωρήσεις της δράσης έχουν διαφορετικές καταβολές. Κοινό σημείο τους αποτελεί, όμως, η εστίαση στην έννοια της δράσης σε αντιδιαστολή με την έννοια της συμπεριφοράς.

Σε μερικές περιπτώσεις αναφέρονται στην *Ψυχολογία της Δραστηριότητας* του Α. Λεόντιεφ. Εφαρμογές και μετεξελίξεις αυτής της προσέγγισης μπορούμε να παρατηρήσουμε στην Ψυχολογία της Εργασίας τόσο στην (πρώην) Δυτική Γερμανία, όσο και στην (πρώην) Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας (βλ. Hacker 1978), αν και είναι δύσκολο να αναδείξει κανείς τα κριτικά στοιχεία αυτής της *Θεωρίας Δόμησης της Δράσης (Handlungsstrukturtheorie)*. Ουσιαστικά, ανεξάρτητα απ' αυτό αναπτύχθηκαν κριτικές θεωρήσεις της δράσης προσανατολισμένες σε κοινωνιολογικές προσεγγίσεις (π.χ. Μαξ Βέμπερ), στην παράδοση της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης ή παλαιότερων ερμηνευτικών και πνευματοκρατικών προσεγγίσεων στην ψυχολογία. Τέτοιου είδους θεωρήσεις της δράσης συναντάμε για παράδειγμα σε κάποιους (μάλλον περιθωριακούς) τομείς της Πολιτισμικής Ψυχολογίας (βλ. Straub & Werbik, 1999), της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας (βλ. Brandstädter, 2001) και της Ψυχολογίας της Μάθησης (βλ. Dulisch, 1994).

Ψυχολογία του Λόγου

Στη γερμανόφωνη ψυχολογία αναπτύχθηκε μια προσέγγιση με αναφορά στο Λόγο. Η *Ψυχολογία του Λόγου* παρουσιάζει ως αντικείμενο της ψυχολογίας όχι μόνο τις διαδικασίες και τις ιδιότητες που περιλαμβάνονται στο υποκείμενο, αλλά, επίσης, και αυτές του Λόγου ως προϊόντος κοινωνικών και κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Η προσέγγιση αυτή διαμορφώθηκε μόλις τη δεκαετία του 1990 και διαφοροποιείται από την αντίστοιχη παράδοση στον αγγλοσαξονικό χώρο. Αναφέρεται και στηρίζεται στη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων του γάλλου συναδέλφου Serge Moscovici (βλ. Moscovici 1995), τον οποίο θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε θεωρητικά κοντά στην κοινωνικοϊστορική προσέγγιση, χωρίς βέβαια αυτό να συνεπάγεται και ρητές αναφορές σ' αυτήν. Στα μέσα της δεκαετίας του 1990, από τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων στη Βιέννη (βλ. Wagner 1994) και στο Βερολίνο (βλ. Flick 1995) μετεξελίχθηκε σχεδόν ταυτόχρονα μια Ψυχολογία του Λόγου η οποία τονίζει τις κοινωνικές καταβολές της καθημερινής σκέψης και παρουσιάζει έτσι τον εαυτό της ως «Ψυχολογία του κοινωνικού» (βλ. Flick 1995).

Φαινομενολογική Ψυχολογία

Βασίζόμενος στη φιλοσοφική παράδοση της Φαινομενολογίας του Έντμουντ Χούσερλ, αναπτύχθηκε στη Γερμανία ο κλάδος της *Φαινομενολογικής Ψυχολογίας*. Στο πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα εμφανίζεται σ' αυτό το πλαίσιο, επίσης, ως κατεξοχήν γερμανικό προϊόν, η Μορφολογική Ψυχολογία (*Gestaltpsychologie*). Πρόκειται για μια ποιοτική πειραματική προσέγγιση, και μια σειρά από εργασίες και ονόματα αυτού του ρεύματος π.χ. έχουν σημαδέψει ανεξίτηλα την ιστορία της ψυχολογίας. Μπορούμε να αναφέρουμε εδώ ενδεικτικά τη σχολή του Würzburg στην ψυχολογία της σκέψης και τη σχολή του Βερολίνου με τους Κουρτ Λεβίν, Κουρτ Κόφκα, Βόλφγκανγκ Μέτζγκερ και Μαξ Βέρτχαϊμερ. Η φυγή πολλών εκπροσώπων αυτής της σχολής κατά την περίοδο του γερμανικού φασισμού αλλά και η επινίκια πορεία του συμπεριφορισμού μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οδήγησαν την *Gestaltpsychologie* σε υποχώρηση. Στο πλαίσιο αυτού του ρεύματος αναπτύχθηκε μεταπολεμικά, όμως, και μια φαινομενολογική σχολή στη Χαϊδελβέργη με γνωστότερο εκπρόσωπό της τον Καρλ Φρήντριχ Γκράουμαν, ή σε άλλους γεωγραφικούς τόπους με τους Γκρόεμπεν και Σέελε (Groeben και Scheele), που διατύπωσαν την προσέγγιση των υποκειμενικών θεωριών. Ήδη η *Gestaltpsychologie* στρεφόταν εναντίον της στατιστικής ως «βασιλικής οδού» ανάπτυξης της ψυχολογίας και τη συνεπαγόμενη κατάπτωση της πραγματικότητας σε επιμέρους μεταβλητές. Ειδικά ο κοινωνικός ψυχολόγος Κουρτ Λεβίν δεν διέκρινε προοπτική ανάπτυξης της ψυχολογίας μέσω της στατιστικής.

Κονστρουκτιβιστική Ψυχολογία

Η *Κονστρουκτιβιστική Ψυχολογία* μπορεί να χαρακτηριστεί περισσότερο ως ένα γενικότερο ρεύμα σκέψης παρά ως μια ειδική ψυχολογική σχολή στον γερμανόφωνο χώρο.

Ένα σημαντικό αφετηριακό σημείο για το κονστρουκτιβιστικό ρεύμα αποτελεί οπωσδήποτε ο Ελβετός ψυχολόγος Ζαν Πιαζέ. Θεωρείται ένας από τους πρώτους κονστρουκτιβιστές, κι έτσι γίνονται αρκετές αναφορές στο έργο του. Άλλοι συναδέλφοι προσανατολίζονται περισσότερο στον φιλοσοφικό κονστρουκτιβισμό, ο οποίος αρθρώνεται με τη θεωρία των χιλιανών βιολόγων Humberto R. Maturana και Francisco J. Varela (1987). Η κατεύθυνση αυτή βρίσκει σήμερα ιδιαίτερη απήχηση στην παιδαγωγική και σε παιδαγωγικοψυχολογικές θεωρήσεις της μάθησης (βλ. ενδεικτικά Watzlawik, Förster, von Glasersfeld). Μια άλλη κατεύθυνση πάλι αναφέρεται σε θεωρήματα των μεταμοντέρνων, τα οποία παρουσιάζουν εγγύτητα προς τον κονστρουκτιβισμό (π.χ. Jean Baudrillard, Jean-Francois Lyotard, αλλά και ο Ulrich Beck). Στην Κοινωνική Ψυχολογία έχουμε την προσέγγιση του συναδέλφου Heiner Keupp (1999) και της ομάδας εργασίας του στο Μόναχο. Η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση συγκρούεται έντονα με την αιτιακή θεώρηση, που δεσπόζει στην Πειραματική-Στατιστική Ψυχολογία, και, ως εκ τούτου, είναι δυνατόν να συμπεριληφθεί το εν λόγω ρεύμα σκέψης στις κριτικές προσεγγίσεις.

Ποιοτική Ψυχολογία

Η *Ποιοτική Ψυχολογία* είναι, σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό, –σε σχέση με την *Κονστρουκτιβιστική Ψυχολογία*– ένα πεδίο διαφορετικών ρευμάτων σκέψης, τα οποία συγκλίνουν

στην εκτίμηση ότι η πειραματική-στατιστική προσέγγιση αποτελεί έναν ασφαλέμενο δρόμο ανάπτυξης της ψυχολογίας. Στο εν λόγω πεδίο συγκεντρώνονται κριτικές φωνές με διαφορετικές καταβολές, οι οποίες προσδιορίζονται από τη χρησιμοποίηση ποιοτικών τεχνικών και μεθόδων. Το γεγονός ότι το υποκειμένο αποτελεί γνωστικό αντικείμενο της ψυχολογίας απαιτεί ιδιαίτερο μεθοδολογικό αναστοχασμό. Κέντρα ανάπτυξης της εν λόγω μεθοδολογίας είναι τα πανεπιστήμια του Βερολίνου, του Αμβούργου και της Τυβίγγης.

Παίρνοντας υπόψη μας το γεγονός ότι η κυρίαρχη ψυχολογία αυτοπροσδιορίζεται ουσιαστικά μέσω των μεθόδων και τεχνικών που χρησιμοποιεί, γίνονται ίσως κατανοητές οι επιθετικές αντιδράσεις που στοχεύουν στον αποκλεισμό απέναντι σε μεθοδολογικά αποκλίνουσες προσεγγίσεις. Οι αντιδράσεις αυτές, όμως, ενισχύουν επίσης το χαρακτήρα της ποιοτικής ψυχολογίας ως αντιπολιτευτικού κινήματος στην ψυχολογία.

Ελπίζουμε να έγινε κατανοητό από τις προηγούμενες σύντομες αναφορές ότι η πληθώρα εναλλακτικών κριτικών προσεγγίσεων χαρακτηρίζονται από μια έντονη ανομοιογένεια και δεν αποτελούν ενιαίες σχολές ψυχολογίας.

4. Η σταθερή και συνεπής ανάπτυξη μιας επιστημονικής προσέγγισης του υποκειμένου από την Κριτική Ψυχολογία του Βερολίνου

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε ειδικότερα σε μια προσέγγιση η οποία άρχισε να αναπτύσσεται τη δεκαετία του 1960 με επίκεντρο το Freie Universität Berlin και οι εκπρόσωποι της οποίας επιχείρησαν την εξειδικευμένη επιστημονική προσέγγιση του υποκειμένου. Ως βασικό της στόχο θέτει την επιστημονική επαναθεμελίωση της ψυχολογίας. Η επιστημονική προσέγγιση του υποκειμένου έχει σαφώς μια σειρά από κοινά σημεία με ρεύματα που αναφέραμε προηγουμένως, όμως παρουσιάζει ένα διακριτό προφίλ εργασίας.

Ένα ιστορικό σημείο αναφοράς αυτής της νέας προσέγγισης αποτελεί (σαφώς) η Πολιτισμική-Ιστορική Σχολή, που άρχισε να συγκροτείται στη Σοβιετική Ένωση μετά τη ρωσική επανάσταση του 1917, με την αξίωση να αναπτύξει την ψυχολογία στη βάση του μαρξισμού. Ο ιδρυτής αυτής της σχολής τη δεκαετία του 1920 όχι μόνο προσανατολιζόταν στον μαρξισμό αλλά αφομοίωνε επίσης δημιουργικά και τις νέες θεωρητικές προσεγγίσεις που αναπτύσσονταν εκείνη την εποχή στον γερμανόφωνο χώρο. Η παράδοση αυτή αποτελούσε την αφετηρία για την ανάπτυξη της Κριτικής Ψυχολογίας, η οποία εστίασε, τη δεκαετία του 1960, αφενός μεν στη συστηματική κριτική της κυρίαρχης πειραματικής ψυχολογίας και αφετέρου στην κριτική των κοινωνιακών συνθηκών με τις οποίες βρίσκονται αντιμέτωποι οι άνθρωποι. Αναδεικνύεται μια σαφή σχέση μεταξύ των συγκεκριμένων κοινωνιακών συνθηκών και της κυρίαρχης ψυχολογίας, η οποία στοχεύει «εκ των πραγμάτων», τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά, στον έλεγχο της δράσης των υποκειμένων.

Η ομάδα του Βερολίνου γύρω από τον Κλάους Χόλτσαμπ δεν περιοριζόταν, όμως, μόνο στην κριτική, αλλά επιδίωκε να αναπτύξει και τα επιστημονικά θεμέλια μιας άλλης ψυχολογίας. Οι εκπρόσωποι αυτής της ομάδας χρησιμοποίησαν ως μεθοδολογική βάση τη μαρξική προσέγγιση για τη «θεμελίωση της ψυχολογίας»⁴, επιχειρώντας με συνέπεια να

διερευνηθούν ιστορικά, υλιστικά και διαλεκτικά το γνωστικό αντικείμενο της ψυχολογίας. Με τη βοήθεια της ιστορικής ανάλυσης, η οποία συμπεριλαμβάνει ακόμα και τη διαπραγμάτευση της ιστορίας της φύσης πριν από την εμφάνιση του ανθρώπου, αναπτύχθηκε ένα πλέγμα βασικών εννοιών-κατηγοριών οι οποίες προτείνονται ως θεμέλιο για τη θεωρητική συγκρότηση της ψυχολογίας ως επιστημονικού κλάδου.

Η ανάδειξη της σημασίας ενός πλέγματος θεμελιακών επιστημονικών εννοιών-κατηγοριών, οι οποίες αποτελούν τη βάση για τη σταθερή συγκρότηση μιας επιμέρους επιστήμης –καθώς επίσης και της εμπειρικής της έρευνας– μας παραπέμπει στις αντίστοιχες αξιώσεις του Ιμάνουελ Καντ (π.χ. στο έργο του *Κριτική του Καθαρού Λόγου*) και του Ερνστ Μπλόχ (π.χ. στο έργο του *Experimentum mundi*). Αυτή η σημαντική αναφορά στο υποκείμενο είναι συναφασμένη με τη χειραφετική πρόθεση να συμβάλει επιστημονικά στην απελευθέρωση του ανθρώπου από την «ανωριότητα του για την οποία είναι ο ίδιος υπεύθυνος» (Καντ 1989). Όμως, εκεί που ο Καντ είχε ως προεξέχουσα αναφορά μια αφηρημένη θεωρησιακή σύλληψη, η Κριτική Ψυχολογία προσανατολίζεται στον πολύ συγκεκριμένο γήινο κόσμο. Ο ψυχισμός διαμεσολαβείται –σύμφωνα με την Κριτική Ψυχολογία– από τη συγκεκριμένη κοινωνία στο σύνολό της, από τον συγκεκριμένο κόσμο. Οι θεμελιακές έννοιες-κατηγορίες της Κριτικής Ψυχολογίας συγκροτούν ένα μοντέλο για το υποκείμενο που παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τις υπόλοιπες προσεγγίσεις οι οποίες αναφέρονται κι αυτές, επίσης, στο υποκείμενο. Με το πλέγμα αυτών των εννοιών-κατηγοριών επιχειρείται, όμως, ακόμα και η άρση της αυθαιρείας στη διατύπωση επιστημονικών θέσεων.

Ο συνεπής υπολογισμός της υποκειμενικότητας ως κατάστασης περιλαμβάνει σαφώς τόσο υπαγορεύσεις όσο και απαγορεύσεις για την εμπειρική έρευνα. Σύμφωνα με αυτές δεν επιτρέπεται να μετατρέπει κανείς το υποκείμενο σε αντικείμενο της έρευνας, χωρίς ταυτόχρονα να διακινδυνεύει να άρει ακριβώς αυτό το γεγονός της ύπαρξης της υποκειμενικότητας. Η ψυχολογία οφείλει, λοιπόν, να αναπτύσσεται από τη θέση (standpoint) του υποκειμένου. Το υποκείμενο που χαρακτηριζόταν και χαρακτηρίζεται έως τώρα ως «αντικείμενο του πειράματος» (Versuchsperson) πρέπει να συμμετέχει ενεργά στην έρευνα, συνεπώς να βρίσκεται στην πλευρά της έρευνας (του ερευνάν) και όχι σε εκείνη του αντικειμένου της. «Η θέση του υποκειμένου συμπεριλαμβάνει –φαινομενολογικά– μια (προ)οπτική, δηλαδή μια ειδική «σύλληψη» του κόσμου (συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου του προσώπου), ακριβώς από εκείνη τη θέση» (Holzkamp 1993, 21). Όλα τα άτομα που συμμετέχουν στην έρευνα είναι συνεπώς συναφασμένα σε μια σχέση δι-υποκειμενικότητας. Ανώτερο στόχο τέτοιου είδους ερευνών αποτελεί πάντα η «διεύρυνση του ελέγχου των ιδίων των συνθηκών ζωής» (ό.π., 23).

Αντικείμενο αναλύσεων αποτελούν οι εμπειρίες, τα βιώματα από την οπτική γωνία του υποκειμένου, που πρέπει να παρουσιαστούν έλλογα και να συγκροτήσουν αντικείμενο επικοινωνίας, χρησιμοποιώντας μια γλώσσα υποκειμενικών λόγων για δράση. «Οι λόγοι είναι ως τέτοιοι πάντα “δικόι μοι” λόγοι, δηλαδή (σε αντίθεση με τα «αίτια», τις «συνθήκες», τα «συμβάντα»), είναι quasi σε “πρώτο πρόσωπο”. Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με δράση θεμελιωμένη σε λόγους από τη θέση του υποκειμένου. Εξωτερικά συμβάντα περιλαμβάνονται στους λόγους της δράσης, όμως όχι ως αιτιότητα, δηλαδή ως άμεσες επιδράσεις και συνέπειες, αλλά ως «προ-τάσεις» και «προϋποθέσεις» (premise) για τους λόγους δράσης. Η

έρευνα περιλαμβάνει, λοιπόν, αφενός τα υποκειμενικά βιώματα του υποκειμένου και αφετέρου τις κοινωνιακές συνθήκες και τις σημασίες. «Η σχέση μεταξύ αμεσότητας και διαμεσολάβησης με την κοινωνία ως σύνολο, αναφορικά με το βίωμα του κόσμου και του εαυτού, αποτελεί το κεντρικό μας ζήτημα» (Holzkamp 1986, 30).

Η προσέγγιση αυτή χαρακτηρίζεται λοιπόν από την αποδοχή μιας «γενικευμένης τοποθέτησης του υποκειμένου», δηλαδή από την απόδοση γενικής ισχύος στο καθεστώς της υποκειμενικότητας. Αποσκοπεί λοιπόν σε μια «Ψυχολογία του Λόγου» περί των λόγων της δράσης (βλ. Holzkamp 1991). Μπορούμε να υπερβούμε τον περιορισμό των άμεσων βιωμάτων μέσω ενός αναστοχαστικού συνυπολογισμού του κοινωνιακού πλαισίου και, προοδευόντας έτσι, να κατακτούμε τη γνώση τόσο στην πράξη όσο και επιστημονικά. Η *γενικευμένη τοποθέτηση του υποκειμένου* περιλαμβάνει, επίσης, το γεγονός ότι τα υποκείμενα συνήθως υπάρχουν στον πληθυντικό αριθμό. «Ο κόσμος στον οποίο ζούμε και λειτουργούμε ως ψυχολογικές οντότητες είναι για μας αναπόφευκτα διαμεσολαβημένος από τους άλλους» (Tolman 1994, 104). Ήδη στον Λ. Βιγκότσκι –ως ένα ιστορικά πρώτο σημείο αναφοράς της Κριτικής Ψυχολογίας– μπορούμε να παρατηρήσουμε τη διεύρυνση της έννοιας του υποκειμένου σε σχετικές κοινωνικές ενότητες. Σε μια επιστημονική προσέγγιση του υποκειμένου πρέπει λοιπόν να κατανοήσουμε τα υποκείμενα στο κοινωνικό τους πλαίσιο και να τα συσχετίσουμε με τις δομές και τις σημασίες της κοινωνίας ως σύνολο. Κατ' αυτό τον τρόπο, αυτή η μορφή ψυχολογίας όχι μόνο μπορεί να συσχετιστεί με τις κοινωνικές επιστήμες αλλά και αποτελεί αναγκαστικά ένα αναπόσπαστο τμήμα τους. Απώτερος στόχος της έρευνας σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο είναι η διεύρυνση των δυνατοτήτων ανάπτυξης του *καθενός* υποκειμένου (για όλα τα συμμετέχοντα υποκείμενα) και η υπέρβαση των κοινωνιακών εμποδίων ανάπτυξής τους.

Τελικό σχόλιο

Έχω επίγνωση ότι το πρόγραμμα μιας τέτοιας Ψυχολογίας του Υποκειμένου είναι περισσότερο μια *συγκεκριμένη ουτοπία* (Ερנסτ Μπλοχ) παρά μια πραγματική και άμεση προοπτική. Ωστόσο, δεν είναι λίγοι εκείνοι που εργάζονται σ' αυτή την κατεύθυνση. Παρόλο που ο βαθμός οργάνωσής τους είναι χαμηλός, τα αποτελέσματα των προσπαθειών τους είναι ενθαρρυντικά. Η ουτοπία αυτή ακολουθεί τη ρήση του Ζίγμουντ Φρόυντ σύμφωνα με την οποία: «η φωνή της λογικής είναι σιγανή αλλά επίμονη».

Σημειώσεις

1. Η προσέγγιση αυτή ενισχύθηκε –με μια στάση κριτικής αλληλεγγύης– από μια φεμινιστική προσέγγιση της ψυχολογίας, η οποία συνέβαλε με επιπλέον προτάσεις σχετικά με την εμπειρική έρευνα (ενδεικτικά βλ. Haug 1990, 2003).

2. Οι έντονες (επιστημονικές και –ίσως κυρίως– πολιτικές) αντιπαράθεσεις μεταξύ των διαφορετικών κριτικών προσεγγίσεων εν τω μεταξύ υποχώρησαν. Στη «Νέα Εταιρεία Ψυχολογίας» συμμετέχουν όλες οι κριτικές προσεγγίσεις, δημοσιεύουν από κοινού στο (νέο) *Journal für Psychologie* και οργανώνουν μαζί συνέδρια. Αξίζει να

διερευνήσει κανείς περαιτέρω κατά πόσο αυτές οι συνειδησιακές υποδηλώνουν μια αλλαγή στάσης μεταξύ των ρευμάτων ή πρέπει να εκληφθούν ως προσπάθεια αναστολής της πτωτικής πορείας τους. Κάποιοι (π.χ. Engemann 2001, 3) εκτιμούν την κατάσταση των κριτικών ψυχολογιών στον γερμανόφωνο χώρο πολύ πιο «κριτικά», περιγράφοντας την ως ένα σωρό από συντρίμια.

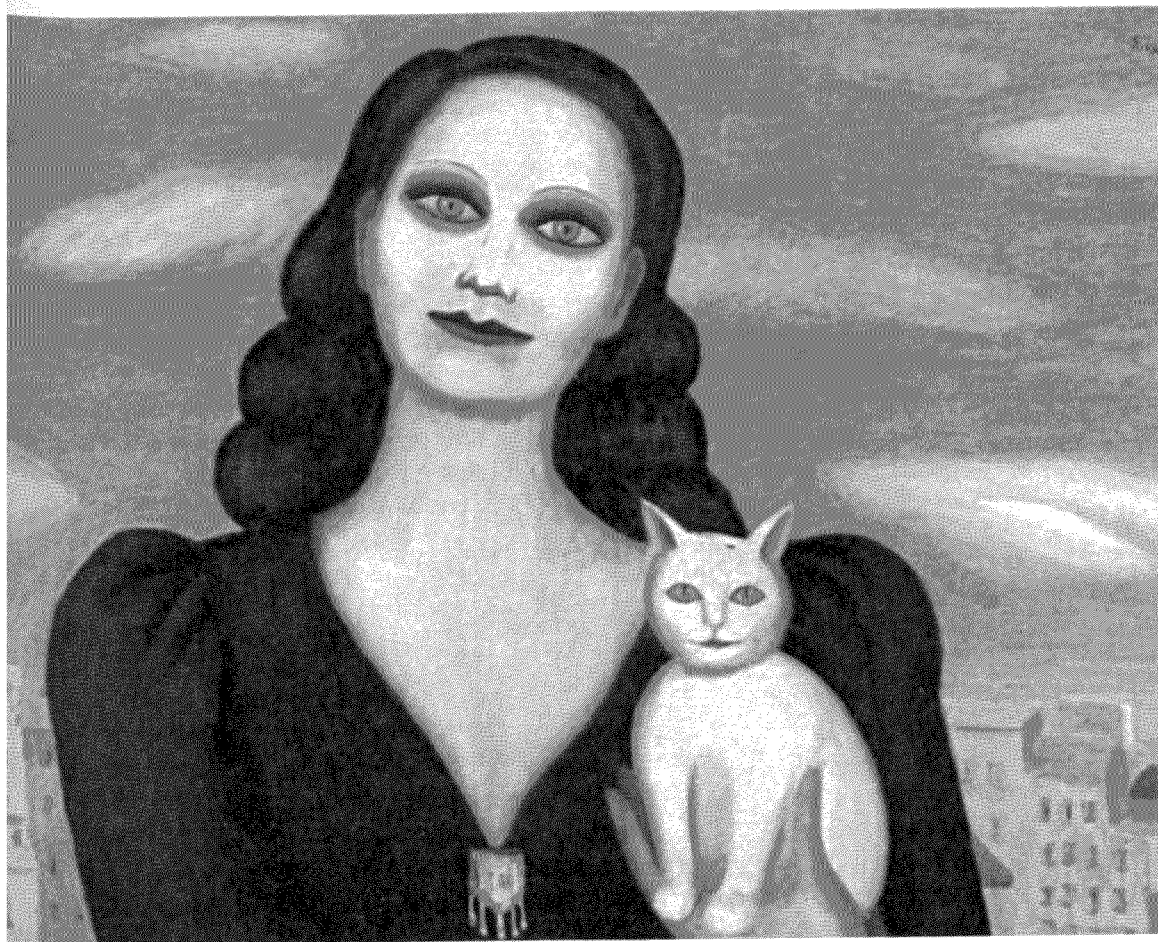
3. Σ.Τ.Μ.: Το γερμανικό ρήμα «freisetzen» μεταφράζει ακριβώς το διαφορούμενο της «ελευθερίας» σε μια κοινωνία ουσιαστικά μη ελεύθερη: «ατελειωθήρωση» και «απόλυση».

4. Έτσι τιτλοφορείται άλλωστε και το βασικό εργαλείο της θεωρητικής συζήτησης της Κριτικής Ψυχολογίας (Holzkamp 1983).

Βιβλιογραφία

- Brandtstätter, J. (2001). *Entwicklung - Intentionalität - Handeln*. Stuttgart: Kohhammer.
- Daniel, C. (1981). *Theorien der Subjektivität. Einführung in die Soziologie des Individuums*. Frankfurt/M.
- Dulisch, F. (1994). *Lernen als Form menschlichen Handelns*. 2η έκδ., Bergisch Gladbach: Thomas Hobein.
- Engemann, Ch. (2001). «Vorwort». Στο *This is not a love song: radikale linke und psychologie heute*. (επιμ.) Münster: Unrast.
- Erb, E. (1997). «Gegenstands- und Problemkonstituierung: Subjekt-Modelle (in) der Psychologie». Στο N. Groeben (επιμ.) *Zur Programmatik einer sozialwissenschaftlichen Psychologie*. Τόμ. 1, 1. Halbband (σσ. 139-239). Münster: Aschendorff.
- Flick, U. & v. Kardorff, E. & Keupp, H. & Rosenstiel, L. & Wolff, S. (επιμ.) (1991). *Handbuch Qualitative Sozialforschung. Grundlagen, Konzepte, Methoden und Anwendungen*. München: PVU.
- Flick, U. (1995). *Psychologie des Sozialen. Repräsentationen in Wissen und Sprache*. Reinbek b. Hamburg: Rowohlt, 177-200.
- Gergen, K. J. (2002). *Konstruierte Wirklichkeiten. Eine Hinführung zum sozialen Konstruktivismus*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Graumann, C. F. & Métraux, A. (1977). «Die phänomenologische Orientierung in der Psychologie». Στο K.A. Schneewind (επιμ.) *Wissenschaftstheoretische Grundlagen der Psychologie* (σσ. 27-53). München: Reinhardt.
- Graumann, C. F. (1985). «Phänomenologische Analytik und experimentelle Methodik in der Psychologie - das Problem der Vermittlung». Στο K.-H. Braun, K. Holzkamp (επιμ.) *Subjektivität als Problem psychologischer Methodik. 3. Internationaler Kongress Kritische Psychologie, Marburg 1984* (σσ. 38-60). Frankf./M.: Campus.
- Gstettner, P. (1992). «Von den wiederbelebten Feindbildern zum hoffähigen Rassismus». Στο K.-H. Braun & K. Wetzel (επιμ.) *Lernwidersprüche und pädagogisches Handeln. Bericht von der 6. Internationalen Ferienuniversität Kritische Psychologie*, 219-229. Marburg: VAG.
- Hacker, W. (1978). *Allgemeine Arbeits- und Ingenieurpsychologie*. Berlin (DDR).
- Haug, F. (1990). *Erinnerungsarbeit*. Hamburg: Argument.
- (2003). *Lernverhältnisse. Selbstbewegungen und Selbstblockierungen*. Hamburg: Argument.
- Haug, W. F. (1985). «Die Frage nach der Konstitution des Subjekts». Στο K.-H. Braun, K. Holzkamp (επιμ.) *Subjektivität als Problem psychologischer Methodik. 3. Internationaler Kongress Kritische Psychologie, Marburg 1984* (pp. 60-85). Frankf./M.: Campus.
- Holzkamp, K. (1983). *Grundlegung der Psychologie*. Frankf./M.: Campus.
- (1986). «Wirkung* oder Erfahrung der Arbeitslosigkeit - Widersprüche und Perspektiven psychologischer Arbeitslosenforschung». *Forum Kritische Psychologie*, H. 18 (σσ. 9-38). Hamburg: Argument.
- (1991). «Was heißt 'Psychologie vom Subjektstandpunkt'? Überlegungen zu subjektwissenschaftlicher Theorienbildung». *Forum Kritische Psychologie* H. 28 (σσ. 5-19), Hamburg: Argument.
- (1993). *Lernen. Subjektwissenschaftliche Grundlegung*. Frankf./M.: Campus.
- (1997). «Die Entwicklung der Kritischen Psychologie zur Subjektwissenschaft (1988)». Στο *Ders. Schriften I*. σσ. 17-43. Hamburg: Argument.
- Jantzen, W. (1987). *Allgemeine Behindertenpädagogik*. Bd. 1 und 2. Weinheim: Beltz.
- Kant, Immanuel (1989). *Τι είναι Διαφωτισμός*. Αθήνα: Κριτική.

- Keiler, P. (1997). *Feuerbach, Wygotski & Co. Studien zur Grundlegung einer Psychologie des gesellschaftlichen Menschen*. Hamburg: Argument.
- (2002). *Lev Wygotskij – ein Leben für die Psychologie*. Weinheim-Basel: Beltz.
- Keupp, H. u.a. (1999). *Identitätskonstruktionen. Das Patchwork der Identitäten in der Spätmoderne*. Reinbek b. Hamburg: Rowohlt.
- Keupp, H. (2001). «Das Subjekt als Konstrukteur seiner selbst und seiner Welt». Στο H. Keupp, K. Weber (επιμ.) *Psychologie. Ein Grundkurs* (σσ. 35-54). Reinbek b. Hamburg: Rowohlt.
- Lompscher, L. (1985/87). *Lev Wygotsky. Ausgewählte Schriften*. Köln: Pahl-Rugenstein.
- Maturana, H.R. & Varela, F.J. (1987). *Der Baum der Erkenntnis. Die biologischen Wurzeln des menschlichen Erkennens*. Bern/München: Scherz.
- Ottomeyer, K. (1992). «Die Haider-Faszination». Στο K.-H. Braun/ K. Wetzel (επιμ.) *Lernwidersprüche und pädagogisches Handeln. Bericht von der 6. Internationalen Ferienuniversität Kritische Psychologie*. σσ. 229-243. Marburg: VAG.
- Schülein, J. A. et al. (1981). *Politische Psychologie. Entwürfe zu einer historisch-materialistischen Theorie des Subjekts*. Frankf./M.: Syndikat.
- Straub, J. (1999). *Handlung, Interpretation, Kritik. Grundzüge einer textwissenschaftlichen Handlungs und Kulturpsychologie*. Berlin/ New York: de Gruyter.
- Straub, J./ Werbik, H. (επιμ.) (1999). *Handlungstheorie. Begriff und Erklärung des Handelns im interdisziplinären Diskurs*. Frankf./M.: Campus.
- Tolman, Ch.W. (1994). «Die Beharrlichkeit des Kartesianismus im psychologischen Hauptstrom und Anzeichen seiner Überwindung». *Forum Kritische Psychologie* H. 34 (σσ. 95-112). Hamburg: Argument.
- Wagner, W. (1994). *Alltagsdiskurs. Die Theorie sozialer Repräsentationen*. Göttingen: Hogrefe.
- Wygotski, L.S. (1964). *Denken und Sprechen*. Berlin.

Σίλια Δασκοπούλου, Γατούλες του σεξ, 1975.